

Унікальність нижньодунайського простору в плані дослідження систем господарювання пізньомезолітичного населення проявляється також і в тому, що це єдиний в степовій зоні регіон, де археологічно може бути доведене використання продуктів збиральництва. За матеріалами Мирного, істивними для його мешканців були лобода біла (*Chenopodium album*), вика волосиста (*Vicia hirsuta*), спориш виткий (*Polygonum convolvulus*), щавель тощо [5, с.71; 8, с.136]. На поселенні знайдені також знаряддя для обробки рослинних продуктів – товкачі та тертушки для зерна. Судячи за складом насіння, рослинна їжа поповнювала в організмі запаси вуглеводів та крохмалю, роблячи, таким чином, систему харчування степовиків добре збалансованою [3, с.64-75]. Зазначимо, що збиральництво не набуло вирішального значення в культурі життезабезпечення пізньомезолітичного населення степу. На думку більшості дослідників, це пов'язано як зі специфікою клімату і ґрунту, так і з переважним розвитком секторів господарювання, пов'язаних з тваринництвом [6, с.30].

У цілому сучасний рівень дослідження Нижнього Подунав'я дозволяє дійти висновку, що в даному просторі було реалізовано один з варіантів найбільш складної, розгалуженої та стабільної системи використання можливостей навколишнього середовища з усіх тих, що ми зустрічаємо в пізньому мезоліті степової зони Європи. Як уявляється, можливість реалізації такої системи певною мірою була забезпечена відносно високою густиною рослинної та тваринної біомаси. Вона стає характерною для цього регіону завдяки як природному ходу палеогеографічного процесу (потепління та зволоження клімату), так і дії антропогенного чинника (збереження цих ресурсів майже недоторканими протягом пізнього палеоліту – раннього мезоліту). Крім того, фундаментальності освоєння нижньодунайського простору посприяв і початок приручення тура, що гарантувало додаткові харчові ресурси. На користь можливості легкого доступу до харчової бази свідчить й сумісне цілком мирне співіснування у безпосередній близькості, а подекуди й на одному поселенні, носіїв різних культурних традицій.

1. Библикова В. И. Териофауна поселения Мирное // Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. – К., 1982.
2. Библикова В. И., Белан Н. Г. Тарпан эпохи мезолита Северного Причерноморья // Материалы каменного века на территории Украины. – К., 1984.
3. Жуковская Н. Л. Пища кочевников Центральной Азии (к вопросу об экологических основах формирования модели питания) // СЭ. – 1979. – №5.
4. Коваленко С. И., Цой В. Б. К вопросу о развитии позднемезолитических индустрий в Карпато-Днестровском регионе // SP. – 1999. – №1.
5. Коробкова Г. Ф. Предпосылки сложения производящего хозяйства в Северо-Западном Причерноморье // Первобытная археология. Материалы и исследования. – К., 1989.
6. Коробкова Г. Ф. Истоки неолитизации: к проблеме хозяйственно-культурного развития Северо-Западного Причерноморья в эпоху мезолита // Studia praehistorica. – 1992. – V.11-12.
7. Пашкевич Г. О. Спориво-пилкові комплекси біля с. Мирного // УБЖ. – 1976. – Т.33. – №2.
8. Пашкевич Г. А. Палеоботаническая характеристика поселения Мирное // Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. – К., 1982.
9. Смынтына Е. В. Некоторые аспекты развития культуры населения степной зоны в позднем мезолите // Записки історичного факультету ОДУ. – 1998. – Вип.7.
10. Смигитина О. В. Археологічні розвідки пізньомезолітичного Подунав'я // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – 2000. – Вип.9.
11. Станко В. Н. Мирное. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья. – К., 1982.
12. Станко В. Н. Культурно-исторический процесс в мезолите Северо-Западного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье: контактная зона древних культур. – К., 1991.
13. Станко В. Н. О культуре бизона в раннепервобытных общинах степного Причерноморья // Древнее Причерноморье. – Одесса, 1993.
14. Станко В. Н. Хозяйство населения степей Северного Причерноморья // Записки історичного факультету ОДУ. – 1996. – Вип.3.
15. Станко В. Н. Первые скотоводы азово-причерноморских степей // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Одеса, 2000.

Сніжко І. А.

Закономірності розташування, історія та перспективи пошуку пам'яток давнього кам'яного віку на Харківщині

Географічне положення, геологічна будова та рельєф обумовили характер заселення території сучасної Харківської області за часів давнього кам'яного віку.

Територія, де розташована сучасна Харківська область, знаходиться на стику Середньоруської височини, Дніпро-Донецької низовини та Донецького кряжу. Рельєф більшої її частини являє собою хвилясту рівнину, що розчленована річковими долинами, ярами та балками. У північно-східній, східній та південно-східній частині області характерною особливістю ландшафту є близьке до поверхні залягання крейдяних порід, пов'язане з підняттям докембрійського фундаменту [9, с.17, 148]. По лінії Вовчанськ-Куп'янськ-Сватове проходить так зване «крейдяне плече», де крейдяні відклади виходять на денну поверхню і беруть участь у будові форм рельєфу [5, с.7]. Товща порід верхньокрейдяного часу із прошарками кременю вскривається

на території Вовчанського, Великобурлуцького, Куп'янського, Дворічанського районів. Ізюмський район контрастує із рештою території області. Генетично він тяжіє до північно-західної окраїни Донбасу, де кам'яні гірські породи, що сформувалися від пермського до крейдяного часу, майже скрізь вскриті ерозійними процесами [4, с.14]. Виходи кременю відзначені, головним чином, у відслоненнях правого берега р. Сіверський Донець (нижче за течією від с. Савинці до кордону області) та його притоків. Зокрема, правий обривчастий берег р. Вовча на значній ділянці являє собою крейдяні відслонення, р. Оскол між с. Тополи та м. Куп'янськ тече серед крейдяних схилів, правий берег р. Чепель являє собою значні відслонення крем'яносних крейдяних порід та ін.

Як відомо, для виготовлення знарядь праці давні люди використовували десятки різновидів гірських порід. Головними вимогами до них були твердість, можливість отримати при розколюванні надійний гострий край, ізотропність, здатність давати раковистий злам. Таким характеристикам у повній мірі відповідають осадові породи групи силіцидів, які складені мінералами кварцу, халцедону, опалу. Найчастіше людина палеолітичної епохи використовувала кремій, який є дуже поширеним у природі. Зустрічається він у вигляді конкрецій, жовен та пластів, що залягають у вапнякових та крейдяних відкладах. Переважна частина палеолітичних пам'яток, здебільшого тих, що функціонально визначені як майстерні та стоянки-майстерні, пов'язані із такими родовищами кременю.

Перші пам'ятки кам'яного віку на Харківщині були відкриті під час підготовки до проведення XII Археологічного з'їзду, коли у Харкові активно діяв Попередній Комітет. За його завданням працювали як відомі вчені, так і численні аматори. Серед останніх були священики, місцеві поміщики, вчителі, селяни.

На всіх Археологічних з'їздах були представлені матеріали та читалися доповіді по кам'яному віку. Не став виключенням і Харківський з'їзд. Відомості по кам'яному віку містилися в доповідях і опублікованих матеріалах В. О. Городцова «Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года» [6], отця Спесивцева «Находки в Рай-городке» [10], в «Объяснительном тексте к Археологической карте Харьковской губернии» Д. І. Багалія [1]. В них йдеться про неолітичні пам'ятки, із давнім кам'яним віком можна пов'язати лише майстерню на горі Крем'янець, яку згадує Д. І. Багалій.

У 1920-40 рр. велику пошукову та дослідницьку роботу було проведено М. В. Сібільовим. Він відкрив велику кількість археологічних пам'яток різних епох на сході та південному сході Харківської області. Серед них декілька належать до пізньопалеолітичного часу. Найбільш відома стоянка в урочищі Пристін на правому березі р. Сіверський Донець біля с. Синичине Ізюмського району, що була відкрита та досліджувалась у 1940 р. Тут, у суглинку, залягали 4 культурні шари, два нижніх М. В. Сібільов визначив як пізньопалеолітичні. Вони дали значний крем'яний матеріал, а за кілька років перед тим геологом Зеленко на цьому місці було знайдено зуб мамонта. У цьому ж районі біля сусіднього села Яремівка, на вершині гори, що має потіжні виходи кременю, М. В. Сібільов відзначив сліди пізньопалеолітичної стоянки [12, с.34-35]. Біля с. Щуровка Балаклійського району на лівому березі р. Сіверський Донець в одному з ярів у 1926 р. ним було відкрито пізньопалеолітичну стоянку, де разом з кістками мамонта було знайдено декілька крем'яних пластинок та кутових різців [11, с.26].

У повосенні роки вивчення пам'яток давньокам'яного віку було призупинено. На початку 1970-х років кілька пунктів було відзначено під час розвідок по трасі каналу Дніпро-Донбас. Поблизу с. Велика Камішоваха (Барвенківський р-н) в урочищі Кам'яний Яр, що являє собою заболочену долину невеликої річки — притоки р. Берека — на терасоподібному уступі лівого берега було зібрано невелику колекцію розщепленого кременю. Це, головним чином, нуклеидні уламки та сколи. Вироби із вторинною обробкою зустрічаються рідко. Тут було знайдено сплющений левалузький нуклеус, сколи муст'єрського вигляду, а також численні пластинчасті сколи, характерні для пізнього палеоліту. Вгору за течією цієї річки, приблизно в 700 м від описаного вище пункту, в урочищі Молодечна Криниця на ділянці, де пойма переходить у надпойму, на пашні було знайдено крем'яний біфас та відщепи ранньопалеолітичного вигляду [3, с.268-269].

Невеличка р. Чепель, притока р. Сіверський Донець, між селами Волобуєвка і Чепель (Балаклійський р-н) близько підходить до високого берега і підмиває його. У відслоненнях видно, що кремій у вигляді жовен залягає тут кількома шарами на глибині від 0, 5 до 2-3 м. Ю. В. Буйнов у 1989 р. зафіксував тут наявність слідів шотльєвних розробок кременю у вигляді ям та кар'єрів, що тягнуться вздовж берега на 1, 5 км. На невеликій відстані від берега, на полі, відзначено велику кількість жовен та розколотого кременю, головним чином це нуклеуси, відщепи, пластини, знайдено також кілька скребків [2, с.47]. Час функціонування цієї пам'ятки не визначено. Автор повідомлення вважає, що це — енеоліт, але вірогіднішим здається більш широкий хронологічний діапазон. Втім, цей об'єкт, безумовно, потребує детального дослідження.

У 1988 р. експедицією Харківського історичного музею було відкрито майстерні з первинної обробки кременю біля с. Суха Кам'янка та с. Яремівка, які функціонували тривалий час від пізнього палеоліту до епохи неоліту-бронзи, а також пізньопалеолітичну стоянку-майстерню біля с. Синичине. Дослідження останньої пам'ятки велись протягом кількох польових сезонів. Культурний шар залягає на глибині 0,35-0,6 м на стику давньоголоценового ґрунту та причорноморського лесу. Як сировина для виготовлення знарядь застосовувався високоякісний крейдяний кремій темно-сірого кольору. Майже всі знахідки вкриті шаром глибокої молочно-білої або молочно-блакитної патини.

Колекція знахідок за складом характерна для пам'яток цього типу: це нуклеуси, нуклеидні уламки, різноманітні сколи оформлення і підправки, різцеві сколи, відщепи, платівки та мікроплатівки, лусочки та уламки. Група знарядь представлена кутовими та серединними різцями, скребками, є проколка та кілька виімчастих знарядь. На дослідженій площі знахідки групувались у скупчення, які, ймовірно, відповідають робочим місцям. Серед знахідок є такі, що мають сліди перебування поряд з вогнем, але вогнищ знайдено не було: вірогідно, це були невеликі тимчасові вогнища. За умовами залягання культурного шару та характером

крем'яного інвентарю стоянка-майстерня біля с. Синичине дуже близька до пам'яток Вісла Балка, що знаходиться у 25 км на південний схід на території Донецької області [8, с. 148-149] та розташованої в 4 км від останньої майстерні біля с. Тетянівка [7, с. 8-12]. Для проведення досліджень з метою пошуку пам'яток давньокам'яного віку найбільш перспективним лишається, перш за все, Ізюмський район.

Пошук нових пам'яток у вищезазначених районах, де крейдяні відклади виходять на денну поверхню і беруть участь у будові форм рельєфу, також може бути результативним.

1. Багалея Д. И. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии // Труды XII Археологического съезда. — Т.1. — М., 1905.
2. Березанская С. С., Цвек Е. В., Клочко В. И., Ляшко С. Н. Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. — К., 1994.
3. Гладких М. И. Разведки палеолита в зоне канала Днепр-Донбасс // Археологические открытия 1972 года. — М., 1973.
4. Голиков А. П., Сидоренко А. Л. Харьковская область. — Харьков, 1977
5. Голиков А. П., Сидоренко А. Л. Харьковская область. — Харьков, 1993
6. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде // Труды XII Археологического съезда. — Т.1. — М., 1905.
7. Коваль Ю. Г. Позднепалеолитическая кремнеобрабатывающая мастерская Татьяновка 1 на Северском Донце // Проблемы археологии древней и средневековой истории Украины. Тезисы докладов. — Харьков, 1995.
8. Колесник А. В. Висла Балка — позднепалеолитический памятник на Северском Донце. — Донецк, 2002.
9. Маринич О. М., Ланько А. І., Щербань М. І., Шищенко П. Г. Фізична географія Української РСР. — К., 1982.
10. Отец Спасивцев. Находки в Райгородке // Труды XII археологического съезда. — Т.1. — М., 1905.
11. Сибилев Н. В. Древности Изюмщины. — Вып.2. — Изюм, 1926.
12. Сібільов М. В. Підсумки досліджень палеолітичних і неолітичних стоянок басейну р. Дінця // Наукові записки Інституту історії та археології. — Кн.2. — К., 1946.

Татаринов С. И.

Минерально-сырьевая база древней металлургии и металлообработки Восточной Украины

Как известно, древние медные рудники Бахмутской котловины были открыты в 1865 г. Во время своих исследований в Бахмутском уезде В. А. Городцов осмотрел остатки завода купца И. М. Клейменова у с. Калиновка (построен в 1886 году инженером Белоусовым), ознакомился с находками останков древних горняков, каменными молотами и высказал предположение, что медь добывали племена катакомбной культуры.

Исследования автора в 1970-1990 гг. позволили выделить в Донбассе горно-металлургический центр (ДГМЦ) эпохи бронзы, базирующийся на медных рудах Бахмутской котловины, очертить его хронологические рамки в пределах XV-XI вв. до н.э., выделить мастерские-стоянки горняков-металлургов у большинства медных рудников и раскопать медеплавильные комплексы с литейными формами, горными орудиями труда, установить характер клановой организации работ на рудниках и на связанных с ними специализированных поселениях на реке Донец, присутствие отдельных ремесленников на других поселениях срубно-сабатиновского времени в Подонцовье [1].

Это вызвало пристальный интерес к Бахмутским медным рудникам и породило много публикаций о возможном использовании металла племенами катакомбной культуры (А. Л. Нечитайло, Д. П. Кравец), об использовании местной руды в скифскую эпоху (В. А. Косиков), что пока не подкрепляется явными следами разработки рудников или присутствием мастерских-стоянок указанных эпох. Проблема минерально-сырьевой базы древней металлургии и металлообработки в Восточной Украине остается актуальной для многих исследователей культур эпохи бронзы Днепроовского Левобережья [2], Подонцовья и Подонья [3, 4].

Многие специалисты слабо владеют данными о минерально-сырьевой базе цветной металлургии в Донбассе в древности, что порождает определенные домыслы и фантазии. Автор многие годы при обследовании бахмутских медных рудников и раскопках стоянок горняков-металлургов, ремесленных комплексов прибегал к постоянной помощи ведущих геологов-медников А. А. Эдельмана, В. В. Грабянского, Н. Н. Грабянской, палиолога кандидата геолого-минералогических наук А. А. Михелис, внесших большой вклад в изучение рудопроявлений меди в Донбассе.

В Донбассе медное оруденение приурочено к отложениям картамышской свиты «нижней перми», представленной перемежающимися слоями аргиллитов, алевролитов и песчаников бурого цвета. Среди этой монотонной по окраске и сравнительно однообразной по составу толщи на определенных стратиграфических уровнях залегают горизонты пород серого цвета. Мощность толщи увеличивается с С на Ю от 500 до 1 200 м. Отложения картамышской свиты только в СЗ части Донбасса, где они выполняют две обширные синклинали — Бахмутскую и Кальмиус-Торецкую котловины. В центральных частях котловины меденосные отложения залегают на глубинах 1-1,5 км, а на бортах они обнажаются на дневной поверхности или перекрыты четвертичными отложениями незначительной мощности [5, 6]. Наиболее широкая полоса выхода на дневную поверхность меденосных пород наблюдается в восточной части Бахмутской